

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een onmogelijke opgave: criteria voor strafbaarstelling vanuit economisch perspectief

Velthoven, B.C.J. van; Cleiren, C.P.M.; Kunst, M.J.J.; Leun, J.P. van der; Schoep, G.K.; Voorde, J.M. ten

Citation

Velthoven, B. C. J. van. (2012). Een onmogelijke opgave: criteria voor strafbaarstelling vanuit economisch perspectief. In C. P. M. Cleiren, M. J. J. Kunst, J. P. van der Leun, G. K. Schoep, & J. M. ten Voorde (Eds.), *Criteria voor strafbaarstelling in een nieuwe dynamiek. Symbolische legitimiteit versus maatschappelijke en sociaalwetenschappelijke realiteit* (pp. 49-64). Den Haag: Boom Lemma 2012. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/43342>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License:

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/43342>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

5 Een onmogelijke opgave: Criteria voor strafbaarstelling vanuit economisch perspectief

B.C.J. van Velthoven

1 INLEIDING

De literatuur over economische criteria voor strafbaarstelling is tamelijk bescheiden. Weliswaar is er door rechtseconomen behoorlijk wat geschreven over de grenslijn tussen private en publieke rechtshandhaving,¹ maar de nadere afbakening tussen het bestuurs- en het strafrecht heeft nog betrekkelijk weinig aandacht gekregen. Uitgaande van ideeën van Shavell² heeft Suurmond³ een voorzet gegeven voor die discussie, Svatikova is recent dieper op de materie ingegaan.⁴ Beiden zijn echter kort over de grondslag voor de afbakening. Suurmond meldt dat “the social objective is the maximization of total well-being in society, where social well-being depends only on the well-being of individuals”, maar hij geeft daar vervolgens geen concretere invulling aan. Daardoor is zijn analyse uiteindelijk toch weer gebaseerd op het door economen breed gehanteerde efficiëntie criterium, het maximaliseren van het saldo van maatschappelijke baten en kosten. Svatikova kiest direct voor dit efficiëntie criterium. Als positivistisch ingestelde wetenschappers laten ze zich verder niet uit over de normatieve grondslag van het veronderstelde maatschappelijke doel.

Daarnaast kan het proefschrift van De Roos genoemd worden.⁵ Hoewel jurist, ontwikkelt hij een reeks criteria voor strafbaarstelling die door het centraal stellen van schade een stevige economische inslag lijken te hebben. Hij voegt daar echter elementen aan toe, zoals het proportionaliteitsbeginsel voor vergelding, die een duidelijk andere herkomst hebben. Al met al blijft daardoor onduidelijk wat de normatieve grondslag van zijn criteria is.

Er is dan ook voldoende reden om nog eens goed te bekijken hoe op economische leest geschoeide criteria voor strafbaarstelling eruit zouden moeten zien.

---

1 Zie voor een korte samenvatting R. Cooter & Th. Ulen, *Law and Economics*, Upper Saddle River NJ: Pearson 2012, 6th edition, Ch. 12.II.A.

2 S. Shavell, ‘The optimal structure of law enforcement’, *Journal of Law and Economics* 1993, p. 255-287.

3 G. Suurmond, *Enforcing fire safety in the catering industry. An economic analysis* (diss. Leiden), Leiden: Leiden University Press 2008.

4 K. Svatikova, *Economic criteria for criminalization. Optimizing enforcement in case of environmental violation* (diss. Rotterdam), Rotterdam: 2011.

5 Th.A. de Roos, *Strafbaarstelling van economische delicten* (diss. Utrecht), Arnhem: Gouda Quint 1987.

Dat vraagt allereerst om de keuze van een helder en eenduidig normatief uitgangspunt. Binnen de economie wordt de meest uitgesproken, meest radicale positie ingenomen door Kaplow en Shavell in het boek *Fairness versus Welfare*.⁶ Zij verdedigen de positie dat welvaartsmaximalisatie de voorkeur verdient boven (afzonderlijke) rechtvaardigheidscriteria. In paragraaf 2 licht ik toe wat zij precies verstaan onder maatschappelijke welvaart. In paragraaf 3 illustreer ik aan de hand van een voorbeeld waarom (afzonderlijke) rechtvaardigheidscriteria het pleit verliezen.

In paragraaf 4 behandel ik de kernvraag van deze bijdrage. Is het vanuit economisch perspectief mogelijk een set criteria te ontwikkelen waarmee de gevallen die onder het strafrecht zouden moeten vallen, min of meer eenduidig afgezonderd en onderscheiden kunnen worden van de gevallen die een andere aanpak behoeven?

Paragraaf 5 sluit af met mijn conclusies.

2 MAATSCHAPPELIJKE WELVAART

Voor een eenduidig normatief uitgangspunt doe ik een beroep op Kaplow en Shavell.⁷ Deze twee vooraanstaande rechtseconomen hebben zich intensief bezig gehouden met de vraag welke criteria leidend zouden moeten zijn bij de beoordeling van justitieel beleid. Weinig opmerkelijk kiezen zij voor een welvaartsgerichte benadering. Maar het wordt interessanter als we verder kijken. Want enerzijds geven zij aan het welvaartsbegrip de meest brede invulling die denkbaar is. Anderzijds betogen zij dat er naast welvaartsmaximalisatie geen ruimte is voor (afzonderlijke) rechtvaardigheidsoverwegingen.

Centraal uitgangspunt van Kaplow en Shavell is dat de maatschappelijke welvaart een functie is van het welbevinden (of nut) van de individuele burgers, en van niets anders. Aangenomen wordt dat de maatschappelijke welvaart toeneemt, als het welbevinden van een van de burgers toeneemt. Verder wordt aangenomen dat er bij de bepaling van de maatschappelijke welvaart geen onderscheid wordt gemaakt naar personen, iedereen wordt op een vergelijkbare manier meegenomen.

Hun maatschappelijke welvaartsbegrip kan eenvoudig worden geformaliseerd. Veronderstel dat de samenleving N personen telt. Veronderstel verder dat X een uitputtende beschrijving is van de situatie waarin de samenleving verkeert. X bevat dus informatie over het wel en wee van alle afzonderlijke burgers. Het niveau van welbevinden van persoon i ($i = 1, 2, \dots, N$) wordt aangegeven met U_i . Dit niveau van welbevinden is afhankelijk van de situatie, dus $U_i = U_i(X)$. Het maatschappelijke welvaartsoordeel over situatie X wordt dan gegeven door

$$W(X) = F(U_1(X), U_2(X), \dots, U_N(X)). \quad (1)$$

6 L. Kaplow & S. Shavell, *Fairness versus Welfare*, Cambridge MA and London: Harvard University Press 2002.

7 Kaplow & Shavell 2002, hoofdstuk II.A.

Vergelijking (1) laat duidelijk zien dat de maatschappelijke welvaart alleen afhangt van situatie X , voor zover die situatie invloed heeft op het niveau van welbevinden van de burgers.

Voor de constructie van de maatschappelijke welvaartsfunctie zijn twee stappen nodig. Allereerst moet naar het welbevinden van de afzonderlijke burgers worden gekeken. Daarbij geldt dat alles wat volgens het individu voor hemzelf van waarde is, meetelt. Denk aan de beschikbaarheid van goederen en diensten, vrije tijd, maatschappelijke voorzieningen, de leefomgeving, gevoelens van verbondenheid met medemensen enz. Welbevinden is dus niet beperkt tot materiële genoegens. Sterker, ook morele opvattingen van het individu, bijvoorbeeld ten aanzien van de inkomensverdeling, kunnen een rol spelen in zijn beoordeling van de maatschappelijke situatie.

Vervolgens moeten de beoordelingscijfers van de afzonderlijke burgers worden vergeleken en gewogen. In beginsel kan de maatschappelijke welvaartsfunctie iedere functie zijn die stijgt met het welbevinden van de individuen. Denk bijvoorbeeld aan een functie van de vorm

$$W(X) = U_1(X)^\alpha + U_2(X)^\alpha + \dots + U_N(X)^\alpha, 0 < \alpha \leq 1. \quad (2)$$

Als $\alpha = 1$, is dit niets anders dan de bekende utilitaristische welvaartsfunctie, waarbij de maatschappelijke welvaart wordt gegeven door de optelsom van het welbevinden van de afzonderlijke individuen. Als $\alpha < 1$ worden individuele niveaus van welbevinden minder zwaar meegewogen naarmate ze hoger zijn. De maatschappelijke welvaartsfunctie heeft dan een egalitaire inslag.

De welvaartsbenadering van Kaplow en Shavell reikt aanzienlijk verder dan het traditionele efficiëntie criterium. In een maatschappelijke kosten-batenanalyse worden materiële en immateriële lusten en lasten alleen meegenomen voor zover zij, al was het maar bij wijze van benadering, op euro's gewaardeerd kunnen worden. Dat betekent dat onvermijdelijk bepaalde relevante zaken (denk aan de leefomgeving, de verbondenheid met anderen, morele opvattingen) buiten beeld blijven of hoogstens als pro memorie post worden opgevoerd.

Veel belangrijker is echter dat in het efficiëntie criterium de verdeling buiten de beoordeling blijft (net als eventuele andere aspecten van rechtvaardigheid). Dat ligt heel anders bij de maatschappelijke welvaartsfunctie. Ten eerste kunnen individuen zelf, als onderdeel van hun oordeel over het eigen niveau van welbevinden, rechtvaardigheidsaspecten meenemen als ze daar belang aan hechten. Herverdeling kan een positieve bijdrage leveren aan het welbevinden van die mensen die empathie voelen voor hun minder bedeelde medeburgers. Ten tweede is het aannemelijk dat een euro inkomen niet steeds dezelfde waarde vertegenwoordigt. Bij een afnemend marginaal nut van inkomen zal een herverdeling van rijk naar arm het welbevinden van de armen sterker doen stijgen dan het welbevinden van de rijken daalt.

Ten derde hoeft het individuele niveau van welbevinden niet steeds op dezelfde manier bij te dragen aan de maatschappelijke welvaart. Als er, in de marge, meer gewicht wordt toegekend aan het welbevinden van de minder bedeelden, dan neemt de maatschappelijke welvaart toe als er wordt herverdeeld van degenen die happy zijn met de situatie naar de degenen die redenen hebben om minder happy te zijn.

Kaplow en Shavell ondernemen in hun boek geen poging om de maatschappelijke welvaartsfunctie concreet in te vullen. Dat betekent dat ze voorbijgaan aan een aantal prangende vragen, zoals: (i) Hoe kan het niveau van welbevinden van de afzonderlijke burgers zinvol worden gemeten en worden vertaald in bruikbare cijfers? en (ii) Hoe zou de weging van de individuele oordelen in de maatschappelijke welvaartsfunctie er eigenlijk uit moeten zien? Voor het doel van deze bijdrage, het afleiden van economische criteria voor strafbaarstelling, hoeven we ons over de concrete invulling van de maatschappelijke welvaartsfunctie echter geen zorgen te maken. De algemene formulering van vergelijking (1) volstaat.

3 WELVAARTSMAXIMALISATIE VERSUS RECHTVAARDIGHEID

Kaplow en Shavell pleiten voor welvaartsmaximalisatie als enig beleids criterium. Dat wil zeggen dat het beleid zodanig ingericht moet worden dat de maatschappelijke welvaartsfunctie zijn hoogst mogelijke waarde bereikt, rekening houdend met alle positieve en negatieve effecten van het beleid. Het gaat dus om de resultaten.

Dit criterium van welvaartsmaximalisatie verdient volgens Kaplow en Shavell zonder meer de voorkeur boven (afzonderlijke) rechtvaardigheids criteria. Ze laten zien dat het gebruik van aparte rechtvaardigheids criteria ten koste kan gaan van de maatschappelijke welvaart en er zelfs toe kan leiden dat alle betrokkenen er qua welbevinden op achteruit gaan. Daarnaast betogen ze dat de literatuur over rechtvaardigheids criteria weinig houvast biedt wat betreft de specifieke invulling, de onderbouwing voor het gebruik en de afweging ten opzichte van het welbevinden van de burgers.

Hun standpunt kan handzaam worden geïllustreerd met een simpel cijfer voorbeeld.⁸ Neem aan dat er in een samenleving 100 potentiële delinquen-

---

8 De structuur van het cijfer voorbeeld is ontleend aan Kaplow & Shavell 2002, paragraaf VI.C.3. Ik hoop dat de lezer bereid is om door de weinig realistische uitgangspunten heen te kijken en te zien waar het in essentie om gaat: Ontdaan van alle praktische moeilijkheden vanwege dataverzameling, empirische toetsing en optimalisatie, hoe verhouden de criteria van welvaartsmaximalisatie en rechtvaardigheid zich tot elkaar? Als de criteria helder en bruikbaar zijn, kan juist een simpel cijfer voorbeeld tonen wat de kern is van de verschillen. Omgekeerd, als een criterium in een simpel voorbeeld al niet voldoende concreet is om te worden toegepast en/of niet werkt zoals beoogd, geeft dat te denken over de werking in een complexere setting.

ten rondlopen. Ze zouden elk een delict kunnen plegen dat voor henzelf een waarde vertegenwoordigt van 75. De schade voor het slachtoffer bedraagt echter 150. Van de 100 potentiële delinquenten zijn er 20 die hun impulsen niet kunnen controleren, de overige 80 zijn wel gevoelig zijn voor de hoogte van het strafrisico. De samenleving kent een opsporingsapparaat dat in staat is een pakkans van 25% te genereren. Als er een straf wordt opgelegd, levert de executie voor de samenleving een kostenpost op van 2 per eenheid straf. De kosten voor de dader bedragen 1 per eenheid straf. Wat is de juiste zwaarte van de straf?

Laten we eerst naar de welvaartsgerichte benadering kijken en aannemen dat de maatschappelijke welvaart wordt gegeven door het saldo van de baten en kosten van de gezamenlijke burgers.⁹ De optimale zwaarte van de straf zou in dat geval 300 eenheden zijn. De verwachte kosten van een sanctie voor een dader komen dan uit op $25\% \times 300 \times 1 = 75$, zodat een delict niet langer lonend is. Van de 100 potentiële delinquenten laten 80 zich door het strafrisico afschrikken, alleen de 20 impulsdaders plegen het delict. Zelf incasseren ze de opbrengst, de slachtoffers zitten met schade. Van de 20 daders lopen er uiteindelijk 5 tegen de lamp, zodat zijzelf en de samenleving met de bijbehorende sanctiekosten worden geconfronteerd. De linkerkolom van tabel 1 geeft de resultaten voor de drie betrokken groepen burgers: daders, slachtoffers en belastingbetalers.

Tabel 1. Twee benaderingen, vertaald in baten (+) en kosten (-)

	Welvaartsmaximalisatie		Rechtvaardigheid	
Daders				
- opbrengst delict	$20 \times 75 =$	+1.500	$100 \times 75 =$	+7.500
- kosten straf	$5 \times 300 \times 1 =$	-1.500	$25 \times 150 \times 1 =$	-3.750
		0		+3.750
Slachtoffers				
- schade	$20 \times 150 =$	-3.000	$100 \times 150 =$	-15.000
Belastingbetalers				
- kosten straf	$5 \times 300 \times 2 =$	-3.000	$25 \times 150 \times 2 =$	-7.500
Saldo samenleving		-6.000		-18.750

Wat nu als de beleidsmakers van oordeel zouden zijn, dat de welvaartsgerichte aanpak niet rechtvaardig is? De verhoudingen zijn immers behoorlijk zoek, doordat de gepakte daders een straf krijgen die twee keer zo zwaar is als de schade die hun gedrag heeft aangericht. Bovendien gaan de andere daders vrijuit. Vanuit het oogpunt van vergelding zou het voldoende zijn dat daders een straf krijgen die in directe relatie staat tot de schade van hun

⁹ Om het rekenwerk niet te compliceren wordt geen nadere invulling gegeven aan de functies U_i en W . Dat tast de kern van het betoog echter niet aan.

handelen. Stel dat die overweging leidt tot een aanpassing van de strafmaat van 300 tot 150 eenheden.

Dat zou betekenen dat de verwachte kosten van een sanctie voor een dader gelijk worden aan $25\% \times 150 \times 1 = 37,5$. Daarmee wordt het delict lonend voor alle potentiële delinquenten. Van de 100 daders worden er 25 gepakt, die de straf van 150 eenheden opgelegd krijgen. De resultaten voor daders, slachtoffers en belastingbetalers zijn zichtbaar gemaakt in de rechterkolom van tabel 1.

Tabel 1 leert dat de vervanging van het welvaarts criterium door een apart rechtvaardigheids criterium verschillende gevolgen heeft. In de eerste plaats krijgen de 5 daders die onder welvaartsmaximalisatie een 'onrechtvaardige' straf van 300 eenheden kregen, nu een 'rechtvaardige' straf van 150 eenheden. Zij gaan er, volgens plan, op vooruit. Maar het blijft niet bij die verandering *ex post*. De maatregel heeft namelijk gedragseffecten. *Ex ante* zien de 80 potentiële delinquenten die onder welvaartsmaximalisatie werden afgeschrikt, mogelijkheden voor lonende delicten ontstaan. De prijs van die aanzuigende werking wordt betaald door de slachtoffers, die met de schade van extra criminaliteit worden geconfronteerd. Verder zien de belastingbetalers de kosten van de criminaliteitsbestrijding toenemen, omdat tegenover de strafverlaging een sterke stijging van het aantal straffen staat. De welvaartsverliezen van slachtoffers en belastingbetalers blijken samen groter te zijn dan de geplande en ongeplande welvaartswinsten van de daders. Per saldo treedt er een daling op van de totale maatschappelijke welvaart.

Op basis van deze resultaten zien Kaplow en Shavell niet in wat er uiteindelijk zo rechtvaardig is aan de straf van 150 eenheden. Weliswaar worden de daders van impulsdelicten minder zwaar gestraft, en dat heeft zeker zijn waarde (al was het maar voor de betrokkenen zelf). Maar de literatuur geeft geen overtuigende argumentatie waarom een rechtvaardige vergelding voor impulsdaders zo belangrijk is, dat deze te allen tijde en ongeacht de grootte van de gevolgen opweegt tegen de extra criminaliteit, de extra schade en de extra collectieve lasten van slachtoffers en belastingbetalers.¹⁰

Natuurlijk heeft het cijfervoorbeeld slechts beperkte, illustratieve betekenis. Daar kan echter meteen aan worden toegevoegd dat het voor Kaplow en Shavell niet meer dan een binnenkomeer is. In hun boek gaan ze zeer gedetailleerd en goed gedocumenteerd na of de literatuur (i) voldoende houvast geeft voor een concrete invulling van een afzonderlijk rechtvaardigheids criterium en (ii) dwingende argumenten geeft waarom zo'n rechtvaardig-

10 Dat wil niet zeggen dat Kaplow & Shavell de strafverlaging te allen tijde afwijzen. Als er voldoende burgers zouden zijn die zoveel empathie voelen met daders die een straf moeten ondergaan, dat zij bereid zijn de prijs van meer criminaliteit, meer schade en hogere belastingen te betalen, dan zou de strafverlaging prima passen binnen de welvaartsgerichte benadering. De rechtvaardigheidsbeleving van straf is dan echter geen afzonderlijk criterium, maar vindt via de relevante U_i zijn weg naar de maatschappelijke welvaartsfunctie W .

heids criterium de voorkeur zou verdienen boven een welvaartsgerichte benadering. Die zoektocht levert weinig op. Vanwege de vaststelling dat de toepassing van een afzonderlijk rechtvaardigheids criterium ten koste kan gaan van de maatschappelijke welvaart en er zelfs toe kan leiden dat alle betrokkenen er qua welbevinden op achteruit gaan, concluderen zij dat welvaartsmaximalisatie leidend zou moeten zijn bij het uitstippelen van justitieel beleid.

4 CRITERIA VOOR STRAFBAARSTELLING¹¹

4.1 Inleiding

Ik wil nu bezien of ik via de maatschappelijke welvaartsfunctie van Kaplow en Shavell

$$W(X) = F(U_1(X), U_2(X), \dots, U_N(X)) \quad (1)$$

tot zinnige criteria voor strafbaarstelling kan komen. Ik moet daarvoor een omweg maken, omdat het strafrecht door de toepassing van dwang en vrijheidsstraffen uiteindelijk *ultimum remedium* is. Het wordt dus een kwestie van afstrepen. Eerst breng ik in kaart welke typen gedrag zich eigenlijk lenen voor enigerlei vorm van ingrijpen. Vervolgens bekijk ik van geval tot geval welke vorm van ingrijpen het meest aangewezen is.

Uitgaande van vergelijking (1) ligt het in ieder geval voor de hand om de burgers maximale *individuele vrijheid* te geven bij de invulling van het eigen leven. Ervan uitgaande dat de burgers beter dan anderen weten wat voor henzelf waarde heeft, geeft dat de beste garantie dat de burgers binnen de eigen ruimte en mogelijkheden hun welbevinden U_i optimaliseren.

Verder suggereert vergelijking (1) om de burgers maximale vrijheid te geven bij de totstandkoming van *markt- en ruiltransacties*. Ervan uitgaande dat elke partij dan en slechts dan aan een transactie begint als hij er beter van verwacht te worden, geeft dat de beste garantie dat alle mogelijkheden voor wederzijds voordelige ruil, waarbij zowel U_i als U_j , toenemen, worden benut.

---

11 Ik heb me laten inspireren door het eerdergenoemde werk van Shavell 1993, Suurmond 2008 en Svatikova 2011. Mijn aanpak wijkt echter op twee punten af. Ten eerste neem ik de brede maatschappelijke welvaartsfunctie van Kaplow & Shavell als uitgangspunt. Ten tweede is mijn kernvraag een andere. Het gaat er mij niet om of er interessante werkvelden denkbaar zijn voor het civiele, het bestuurs- en het strafrecht. Wat ik wil weten is of er een set criteria bestaat, waarmee de gevallen die onder het strafrecht zouden moeten vallen, min of meer eenduidig afgezonderd en onderscheiden kunnen worden van de gevallen die een andere aanpak behoeven.

Toepassing van deze regels (ondersteund via bijpassende civielrechtelijke arrangementen) is echter niet voldoende, zo leert de praktijk. Drie typen problemen vragen om een nader antwoord.

Ten eerste zijn niet alle burgers steeds voldoende in staat om de gevolgen van het eigen handelen te overzien. De gemaakte keuzen kunnen dan ten koste gaan van het eigen welbevinden. Gedacht kan worden aan *minderjarigen*. Maar ook meerderjarigen kunnen gebukt gaan onder een *gebrekkige ontwikkeling* of een *ziekelijke stoornis* van de geestvermogens.

Ten tweede kan het gedrag van of een transactie tussen burgers direct of indirect ten koste gaan van het welbevinden van derden. Economen spreken dan van een negatief extern effect. Anders gezegd: er is *schade*. De schade kan het neveneffect zijn, onbedoeld of op de koop toegenomen, van het gedrag of een transactie die anderszins bijdraagt aan de maatschappelijke welvaart. Denk aan geluidsoverlast of aan de aantasting van het natuurlijke milieu op langere termijn. De schade kan ook het hoofdeffect zijn van een moedwillige inbreuk op lijf en bezit van anderen, zoals bij diefstal met geweld.

Ten derde kan het handelen van burgers in strijd zijn met de *morele opvattingen* van derden. Zo kan iemands welbevinden worden geschokt, wanneer hij zich stoort aan het feit dat er medemensens zijn die met hoofddoekjes lopen of hun lijf hebben ontsierd met tattoo's. Men kan ook ontevreden zijn over de uiteindelijke verdeling van bestaansmiddelen in de samenleving. Omdat de mogelijkheden om het eigen leven naar eigen inzicht in te richten in het algemeen niet worden beperkt, is er geen sprake van echte schade.

4.2 *Ontoerekeningsvatbaarheid*

Over het eerste probleemtype kan ik kort zijn. Wanneer het handelen niet aan de betrokkene toegerekend kan worden, is er weinig reden om het strafrecht van stal te halen.¹² Aannemelijk is dat het opleggen van straf niet tegemoetkomt aan de morele opvattingen van de burgers. Evenmin is een preventief effect te verwachten. Ingrijpen via het strafrecht levert dan geen positieve bijdrage aan de maatschappelijke welvaart en kan vanwege de handavingskosten beter achterwege blijven. Bij strafbaarstelling dient daarom een algemene uitzondering gemaakt te worden voor normovertredend gedrag van personen die niet verantwoordelijk geacht kunnen worden voor hun handelen.

---

12 Natuurlijk is er ook een grijs gebied, waarin burgers slechts gedeeltelijk ontoerekeningsvatbaar zijn. Denk aan opgroeiende jongeren in de leeftijd tot 18 jaar. Voor zover het handelen wel toegerekend kan worden, komt een van de twee andere probleemttypen in beeld.

4.3 Schade

Bij het tweede probleemtype, schade, is mogelijk wel een rol weggelegd voor het strafrecht. Maar het strafrecht is niet de enige optie, omdat schadelijk gedrag ook op verschillende andere manieren kan worden aangepakt. Dat vraagt om een nadere afweging. Kernpunten in dat verband zijn het moment en de vorm van ingrijpen.

Interventies kunnen om te beginnen betrekking hebben op verschillende stadia in de totstandkoming van ongewenste resultaten. De overheid kan vooraf ingrijpen door schadelijk of risicodragend gedrag te ontmoedigen of onmogelijk te maken. Denk bijvoorbeeld aan de verkeersdrempels en de alcoholsloten die te hard en onder invloed rijden moeten tegengaan. Er kan ook achteraf worden geïntervenieerd. Zo kan de overheid ingrijpen als het gedrag een feit is. Denk aan de grote aantallen boetes voor te hard en door rood rijden, zonder dat er sprake is van een ongeluk. Maar de interventie kan ook worden uitgesteld tot er daadwerkelijk sprake is van schade. Denk aan civielrechtelijk schadeverhaal en/of strafrechtelijke vervolging bij een ernstig verkeersongeluk.

Verder kan het ingrijpen verschillende vormen aannemen. De overheid kan met eigen uitgaven of met fiscale prikkels schadelijk of risicodragend gedrag ontmoedigen of onmogelijk maken. Denk aan de al genoemde verkeersdrempels, of aan de fiscale stimulering van schone(re) auto's om de CO₂-uitstoot terug te dringen. De overheid kan ook gebruik maken van wet- en regelgeving om het gedrag te verbieden dan wel aan beperkingen te onderwerpen, of om herstel en schadevergoeding af te dwingen. Voor de handhaving kan een beroep worden gedaan op het civiele, het bestuurs- of het strafrecht, elk met eigen kenmerken. Wanneer door een brand in een chemisch bedrijf de omgeving ernstig wordt vervuild, kan de overheid de vergunning intrekken, kan het Openbaar Ministerie de directie vervolgen voor nalatigheid en kunnen de omwonenden schadevergoeding claimen.

Van belang is nu dat elk moment en elke vorm van ingrijpen eigen effecten oproept, direct en indirect, bedoeld en onbedoeld. Een *ex ante* maatregel als een alcoholslot kan worden omzeild door een andere auto te nemen, waarna de automobilist alsnog *ex post* een dodelijk ongeluk kan veroorzaken. Omgekeerd kan de dreiging van een *ex post* maatregel als gevangenisstraf of een plicht tot schadevergoeding de automobilist *ex ante* doen besluiten om toch maar niet te gaan drinken en achter het stuur te kruipen. We kunnen proberen om de diverse effecten in algemene termen te benoemen en de relatieve grootte te schatten. Vaak echter zal empirisch onderzoek nodig zijn om de effecten afdoende te kwantificeren. Bedenk in dat verband bijvoorbeeld dat er in de wetenschap nog altijd debat gaande is over de vraag of gevangenisstraf eigenlijk wel werkt. Laat staan dat er harde gegevens zijn over de effectiviteit van geldboetes en taakstraffen, of van aansprakelijkheidsregels.

Behalve de genoemde effecten zijn nog twee andere aspecten van belang. Ingrijpen, zeker als het succesvol is, vormt een bevestiging en ondersteuning van de bestaande morele opvattingen en kan als zodanig een bijdrage leve-

ren aan de maatschappelijke welvaart. Daar staat tegenover dat ingrijpen onvermijdelijk gepaard gaat met kosten. Welke kosten dat zijn, en wie ze draagt, hangt af van de specifieke interventie. In ieder geval krijgen de (potentiële) daders van ongewenst gedrag te maken met kosten. Ze worden immers beperkt in hun vrijheid, ze moeten zich verantwoorden, ze krijgen sancties opgelegd. In wisselende mate is ook de overheid betrokken bij elk ingrijpen. De rekening daarvan komt bij de belastingbetalers terecht. Een deel van de handhavingskosten kan ten slotte ook bij de slachtoffers belanden. Denk aan de griffierechten en de rechtsbijstand wanneer ze zijn aangewezen op een gang naar de rechter voor schadeverhaal.

Uiteindelijk gaat het erom welk ingrijpen per saldo de grootste bijdrage levert aan de maatschappelijke welvaart. Verder is ook nog van belang of die bijdrage positief is, anders is de samenleving beter af zonder ingrijpen.

Op dit punt rijst de vraag of er a priori bepaalde soorten schadegevallen aangewezen kunnen worden die eigenlijk altijd voor een strafrechtelijke aanpak in aanmerking komen. Anders gezegd, zijn er gevallen waarbij alle andere vormen van ingrijpen kunnen worden afgestreept, ofwel omdat ze geen enkel effect sorteren, ofwel omdat ze in termen van maatschappelijke welvaart evident minder scoren?

Ik begin bij het *civiele recht*. De overheid kan het probleem van de negatieve externe effecten aanpakken met heldere regels over eigendom en aansprakelijkheid. Als iedereen weet wie over welke rechten beschikt, en wie niet, kan een partij die ontevreden is met de situatie in overleg treden met de andere betrokkene(n) en via onderhandeling tot een wederzijds acceptabele oplossing proberen te komen. Dat gaat helaas niet altijd goed, zo leert het Coase-theorema, omdat de transactiekosten te hoog kunnen zijn.¹³ Daarmee is de rol van het civiele recht echter niet uitgespeeld, omdat de benadeelde alsnog naar de rechter kan stappen.

Algemeen gesteld kan het civiele recht goede diensten bewijzen als er door een aanwijsbare dader direct schade wordt toegebracht aan een aanwijsbaar slachtoffer. Het slachtoffer is dan in de positie om de dader aan te spreken. Wanneer slachtoffers in voldoende mate herstel of schadevergoeding weten af te dwingen, kan het recht naar behoren zijn preventieve werking vervullen. Meer precies is het civiele recht op zijn plaats in gevallen waar

- het slachtoffer in staat is, financieel en emotioneel, om een procedure te beginnen;
- de identiteit van de dader bekend is;
- het causale verband tussen het gedrag van de dader en de schade aanmerkelijk te maken is;
- de schade qua aard en omvang bepaald kan worden en vatbaar is voor herstel of compensatie; en

---

13 Zie bijv. B.C.J. van Velthoven & P.W. van Wijck, *Recht en efficiëntie. Een inleiding in de economische analyse van het recht*, Deventer: Kluwer 2007, 4e druk, hoofdstuk 3.

- de dader over voldoende middelen beschikt om zijn verplichtingen na te komen.

Vanuit maatschappelijk perspectief heeft het civiele recht dan zonder meer de voorkeur, omdat er alleen actie wordt ondernomen als dat aangewezen is en de handhavingskosten beperkt kunnen blijven.

Het civiele recht is daarentegen niet afdoende, als niet aan de genoemde set voorwaarden wordt voldaan.

- Het kan zijn dat de *middelen van het slachtoffer* tekortschieten om een rechtszaak te beginnen.¹⁴
- Er kan ook sprake zijn van een *afhankelijkheidsrelatie* tussen slachtoffer en dader, waardoor het slachtoffer niet vrij is of zich niet vrij voelt om de zaak aan te kaarten.
- Een civiele rechtsgang kan evenmin van de grond komen als de identiteit van de *dader onbekend is*,
- of als er *onvoldoende bewijs* is voor diens schuld.
- De schade voor het slachtoffer kan zo *ernstig* zijn, dat deze niet compensabel is. Denk aan een grove inbreuk op de lichamelijke integriteit.
- De schade kan ook *moeilijk grijpbaar* zijn, zoals bijvoorbeeld bij gevoelens van onveiligheid en krenking.
- Van herstel en compensatie komt ook weinig terecht in gevallen waarbij de schade zich pas in de *toekomst* materialiseert of in gevallen van *collectieve* schade waarbij elk slachtoffer slechts een relatief gering deel van de totale last te dragen krijgt. De slachtoffers zijn dan immers (nog) niet in de gelegenheid om een rechtsgang te starten of ze hebben (te) weinig animo om de kastanjes voor anderen uit het vuur te halen.
- Ten slotte dient de dader in staat te zijn tot *nakoming* van de rechterlijke uitspraak. Van een kale kip is het nu eenmaal lastig plukken.

Al deze gevallen hebben gemeen dat de dader niet of niet altijd tot volledig herstel of compensatie van de door zijn gedrag aangerichte schade wordt gedwongen. Dan komen de *publieke vormen* van overheidsingrijpen in beeld: preventieve uitgaven, fiscale prikkels, bestuursrechtelijke regulering en strafrechtelijke handhaving.

Met publiek ingrijpen worden in ieder geval de eerste van de zojuist genoemde probleemgevallen opgelost. Omdat het slachtoffer niet meer zelf in actie hoeft te komen, spelen een mogelijk beperkt vermogen en een eventuele afhankelijkheidsrelatie met de dader geen rol.

---

14 Opgemerkt moet worden dat de toegang tot de rechter mede afhankelijk is van de keuzen die de overheid maakt ten aanzien van de hoogte van de griffierechten, de verplichte procesvertegenwoordiging, de proceskostenvergoeding en de gesubsidieerde rechtsbijstand. Ik ga daar verder niet op in. Voor zover deze arrangementen verantwoordelijk zijn voor een tekortschietende toegang tot de rechter, vormt dat op zich geen reden om het strafrecht in te roepen. De handhavingskosten zijn dan ongetwijfeld hoger.

Voor de andere probleemgevallen kan het strafrecht in beginsel een bruikbare oplossing vormen. Zo kunnen met het opsporingsapparaat van politie en justitie onbekende daders worden opgespoord en de bewijzen van hun schuld worden verzameld. Het wordt mogelijk om sancties op te leggen, die verder reiken dan de omvang van de schade. Als geldelijke sancties niet voldoen, vanwege de beperkte draagkracht van de dader en/of vanwege aard en omvang van de schade, kan gevangenisstraf worden opgelegd. En de sancties worden extra verzwaard doordat er een maatschappelijk stigma aan het strafrecht verbonden is. Het gevolg is dat ook bij een pakkans die aanzienlijk kleiner is dan 100%, een zodanig zware sanctie opgelegd kan worden dat de schade in de vorm van een verwachte straf aan de dader doorberekend kan worden.¹⁵

Maar zo eenvoudig is het in de praktijk niet.

- Om allerlei redenen is de preventieve werking niet optimaal. Denk aan impulsieve of onvolledig geïnformeerde daders. Dat betekent dat er maatschappelijk ongewenst gedrag plaats vindt, dat sommige daders worden gepakt, en dat er straffen ten uitvoer gebracht moeten worden. De executiekosten van gevangenisstraffen zijn echter aanzienlijk. Daar komen de kosten bij van opsporing, vervolging en berechting. Die zijn extra hoog vanwege de hogere eisen aan de procedure en de bewijsvoering om te voorkomen dat onschuldige burgers worden blootgesteld aan de vrijheidsbeneming en het stigma van het strafrecht. En de kosten worden verder verhoogd doordat daders er vanwege de zwaarte van de sancties belang bij hebben om zich extra in te spannen om aan politie en justitie te ontkomen.

Al met al zijn de *handhavingskosten* van de strafrechtelijke aanpak aanzienlijk. De vraag doet zich op of het goedkoper kan.

- In sommige situaties kan de *verwachte straf* die met het strafrecht gegeneereerd kan worden, toch nog *onvoldoende* zijn. Zo weten we dat onveilig werken in de horeca (Volendam), bij de voedselproductie (EHEC-kiemgroenten) of op de werkplek (Amercentrale) aanleiding kan geven tot meer dodelijke slachtoffers tegelijk. Het is niet ondenkbaar dat de maximale straf die achteraf opgelegd kan worden, gewogen met de kleine kans dat een dergelijke catastrofe optreedt, te weinig tegendruk geeft om het onveilige werken uit te bannen. Ook de pakkans kan in de praktijk te klein zijn. Bij veel gezondheids- en milieuschades is het behoorlijk lastig om deze te herleiden naar de bron. Longkanker bijvoorbeeld kan vele oorzaken hebben, zoals genetische aanleg, een rookverslaving als gevolg van onjuiste/tendentieuze reclame, meerroken, blootstelling aan asbest enz. Het achteraf aanspreken van de schuldigen wordt dan een schier onmogelijke opgave.

---

15 Voor de zwaarte van de sanctie f zou in beginsel uitgaande van risiconutraliteit moeten gelden: $f = S/p$, met S de schade en p de pakkans. Voor de verwachte straf geldt dan $p \times f = S$.

In dergelijke gevallen doet de vraag zich op of eerder ingrijpen niet beter is. Denk aan het zwaar belasten van rookwaar, of aan vergunningen en veiligheidscontroles op de werkplek. Bij eerder ingrijpen is de kans op ontdekking van onveilige situaties mogelijk een stuk groter, zodat kan worden volstaan met een aanzienlijk lagere sanctie om toch het gewenste gedrag te kunnen afdwingen.

- De verwachte straf kan ook te weinig afschrikkende werking hebben, als duidelijk is dat een groot deel van de *schade* pas in de *toekomst* zichtbaar zal worden. Denk aan de asbestproblematiek van de afgelopen decennia, of meer recent aan het overmatige gebruik van zout/vet/suiker in voedingsmiddelen. De gezondheidsgevolgen worden pas zoveel decennia later zichtbaar, dat de oorspronkelijke bestuurders en aandeelhouders al lang en breed gecashd hebben en niet meer aangesproken kunnen worden. Eerder ingrijpen leidt dan waarschijnlijk tot gunstigere maatschappelijke resultaten.
- Bij strafrechtelijk ingrijpen geldt het legaliteitsbeginsel, dat wil zeggen: de burger moet van te voren weten dat bepaald gedrag niet acceptabel is. Dat veronderstelt weer dat de overheid van te voren in staat is om duidelijk te formuleren welk gedrag maatschappelijk ongewenst is. Bij diefstal, verkrachting en moord lukt een en ander, en bij rijden onder invloed ook. Maar bij heel veel veiligheids- en milieuvoorschriften in de horeca, de industrie, de voedselproductie, de gezondheidszorg enz. ligt dat minder eenvoudig. Vaak gaat het daar niet om de handeling zelf, die een onmisbare bijdrage levert aan een gewenst eindproduct, maar om de zorg waarmee de handeling wordt omgeven. Vaak ook is de dader niet op de hoogte van het risico dat is verbonden aan zijn manier van handelen, noch van alle *ins* en *outs* van de complexe regelgeving. Het kan dan zinvol zijn als de overheid de regels flexibel ontwikkelt in samenspraak met het betrokken werkveld en zich een educatieve rol toebedeelt bij de kennisverspreiding. Aldus kunnen *informatiekorten* aan beide zijden worden ondervangen en de naleving van werkbare regels worden bevorderd.

Samengevat: er zijn diverse soorten schadegevallen die voor publiek ingrijpen in aanmerking komen, maar die blijken lang niet allemaal geschikt te zijn voor strafrechtelijk ingrijpen. Soms lijken preventieve maatregelen, fiscale stimuli of bestuursrechtelijke regulering meer op hun plaats. Dat brengt mij terug bij het afstrepen. Is het mogelijk om min of meer eenduidige criteria op te stellen, waarmee kan worden nagegaan of een bepaald type schadelijk of risicodragend gedrag onder het strafrecht zou moeten vallen dan wel in aanmerking komt voor een andere vorm van publiek ingrijpen?

Het antwoord is, vrees ik, ontnuchterend. Nee, dat kan niet. Neem de diverse gevallen waarin het civiele recht niet voldoet en bekijk deze nogmaals in het licht van de bovenstaande praktische kanttekeningen.

- Als de *dader onbekend* is of als er onvoldoende bewijs is voor diens schuld, kan dat twee oorzaken hebben. Enerzijds kan de dader willens

en wetens hebben gehandeld en zijn identiteit en betrokkenheid zoveel mogelijk hebben proberen af te dekken. Dan ligt strafrechtelijke opsporing en vervolging het meest voor de hand. Anderzijds kan het causale verband achteraf niet goed te reconstrueren zijn, omdat er meer mogelijke oorzaken zijn en/of de daders zich onvoldoende bewust waren van de risico's. Dan bieden preventie en bestuursrechtelijke interventie waarschijnlijk betere resultaten.

- Als voor de *schade* geen afdoende civiele compensatie kan worden verkregen, omdat ze *te ernstig, moeilijk grijpbaar of collectief* is, kan het strafrecht een bruikbaar alternatief bieden. Maar het criterium is bepaald niet eenduidig, omdat het strafrecht geen soelaas lijkt te bieden voor de aanpak van schades zoals die ten gevolge van asbest of de recente EHEC-besmetting.
- Om het risico van schades *in de toekomst* in te perken, bieden preventieve maatregelen en bestuursrechtelijke regulering bruikbare handvatten. Maar dat sluit het strafrecht niet zonder meer uit. Wanneer het verband met de schade voldoende vaststaat, kan er ook voor worden gekozen om de risicodragende handelingen strafrechtelijk aan te pakken. Zo is het alleszins denkbaar om op de productie en verkoop van tabakswaren een stevige gevangenisstraf te zetten.
- Als de dader niet over de *financiële middelen* beschikt om de schade te vergoeden, kan het strafrecht inspringen met de zware sanctie van gevangenisstraf plus stigma. Maar ook het bestuursrecht beschikt over zware sancties, zoals intrekking van een vergunning en stillegging van het bedrijf. Bovendien verliest een beperkte draagkracht van de dader aan betekenis, naarmate eerder wordt ingegrepen en kan worden volstaan met een lagere sanctie.

Kortom, er is een vloeiende grens tussen wat in aanmerking komt voor een strafrechtelijke aanpak en wat meer geschikt lijkt voor een andere vorm van publiek ingrijpen. Waar de grens het beste gelegd kan worden, moet van geval tot geval bekeken worden. Daarbij moeten ook de *handhavingskosten* nadrukkelijk in de beschouwing betrokken worden. Want op dat punt is het beeld evenmin eenduidig. Duidelijk is dat een strafrechtelijke benadering relatief kostbaar is. Maar preventieve maatregelen en bestuursrechtelijke regulering zijn mogelijk niet veel goedkoper. Immers, strafrechtelijk ingrijpen blijft veelal beperkt tot de gevallen waar risicovol gedrag daadwerkelijk uitmondt in schade, terwijl bij eerder ingrijpen in beginsel alle gevallen van risicovol handelen moeten worden gevolgd.

Uiteindelijk is het dus ondoenlijk om in zijn algemeenheid de verschillende vormen van publiek ingrijpen van elkaar af te grenzen. Van geval tot geval moet er een afweging worden gemaakt op basis van deugdelijke empirische kennis over enerzijds de effectiviteit van de verschillende vormen van ingrijpen, en als afgeleide daarvan hun bijdragen aan het welbevinden van de burgers, en anderzijds de handhavingskosten. Helaas is de beschikbare kennis ter zake nog buitengewoon fragmentarisch, zodat voor afwegingen in concrete gevallen veelal met een natte vinger zal moeten worden volstaan.

4.4 Morele opvattingen

In paragraaf 4.1 is gesignaleerd dat het handelen van burgers ook invloed kan hebben op het welbevinden van medeburgers zonder dat er sprake is van echte schade. De medeburgers kunnen zich namelijk in hun morele opvattingen tekortgedaan voelen.

Omdat er in het algemeen geen sprake zal zijn van een inbreuk op een recht, biedt een civiele procedure weinig of geen soelaas. Welke vorm van publiek ingrijpen is aangewezen, hangt af van de aard van de morele opvattingen. Als de wens naar een rechtvaardige(r) verdeling van bestaansmiddelen breed wordt gedeeld, kan de overheid denken aan fiscale maatregelen of aan subsidies en uitkeringen. Ook kan ze proberen om achterstandssituaties met gerichte uitgaven aan te pakken (denk aan extra scholing, betere huisvesting enz.). Het strafrecht is daarbij niet in beeld.

Dat wordt anders als het gedrag van sommige burgers de gevoelens van anderen zodanig schokt, dat zij het gedrag op grond van hun morele opvattingen graag verboden zouden zien. Zo'n verbod vergroot het welbevinden van de ene groep burgers, maar tast tegelijk het welbevinden van de andere groep burgers aan. Afhankelijk van de betrokken aantallen burgers en de intensiteit van hun voorkeuren en opvattingen, kan de maatschappelijke welvaart per saldo toe- of afnemen. Bij een toename past het verbod binnen de welvaartsgerichte benadering. Goed voorbeeld is (was?) het bestaande verbod op hulp bij zelfdoding.

Daar wil ik voor alle duidelijkheid enkele opmerkingen aan toevoegen. Ten eerste moet de intensiteit van de voorkeuren en opvattingen ècht zijn en serieus in verband staan met het niveau van welbevinden. Het blijft dus verstandig om te bekijken "of het inderdaad gaat om morele oordelen die die naam verdienen en niet om vooroordelen, rationalisaties, puur emotionele reacties of napraterij."¹⁶ Ten tweede zal een verbod de welvaartstoets minder snel doorstaan, naarmate de vrijheid van de betrokken burgers sterker wordt ingeperkt. Het is dus zeker niet zo dat de meerderheid met de toets altijd zijn zin krijgt. Ook zal de toets niet gauw ruimte bieden voor een inperking van vrijheden binnen de eigen leefomgeving zonder publieke zichtbaarheid. Verder moet, juist vanuit welvaartspectief, worden bezien of een tussenpositie tussen alles of niets denkbaar is die al met al beter scoort. Denk aan het plegen van abortus, dat in Nederland niet strafbaar is zolang wordt voldaan aan de voorwaarden uit de Wet afbreking zwangerschap. Ten slotte liggen de voorkeuren en opvattingen niet voor eeuwig vast. Partijen kunnen hun posities toelichten en met elkaar in gesprek gaan, om te proberen de scherpe kantjes eraf te halen.

---

16 De Roos 1987, p. 46.

5 CONCLUSIES

Uitgaande van het allesomvattende normatieve criterium van maximalisatie van de maatschappelijke welvaart zie ik twee hoofdredenen om bepaalde vormen van gedrag strafbaar te stellen.

In de eerste plaats kan strafrechtelijk ingrijpen zijn aangewezen op grond van morele opvattingen. Van belang is dat er goed wordt getoetst of er sprake is van echte preferenties en opvattingen, dat er een behoorlijke afweging wordt gemaakt van het welbevinden van de betrokken groepen burgers, en dat er een open oog is voor tussenoplossingen.

In de tweede plaats kan er reden zijn voor strafrechtelijk ingrijpen als het handelen van burgers schade oplevert voor medeburgers. Schadelijk of risicodragend gedrag kan echter ook op andere manieren worden aangepakt, zodat een nadere afweging nodig is. Het civiele recht volstaat als er door een aanwijsbare dader direct schade wordt toegebracht aan een aanwijsbaar slachtoffer. Voorwaarden zijn dat het slachtoffer financieel en emotioneel in staat is een procedure te beginnen, de schuld van de dader aannemelijk te maken is, de schade qua aard en omvang vatbaar is voor herstel of compensatie, en de dader over voldoende middelen beschikt om zijn verplichtingen na te komen. Is niet voldaan aan die set voorwaarden, dan komen de publieke vormen van ingrijpen in beeld: preventieve uitgaven, fiscale prikkels, bestuursrechtelijke regulering of strafrechtelijke handhaving. Een nadere afbakening van de gedragingen die voor strafrechtelijke interventie in aanmerking komen, blijkt in zijn algemeenheid onmogelijk. Er is een vloeiende grens tussen wat in aanmerking komt voor een strafrechtelijke aanpak en wat meer geschikt lijkt voor een andere vorm van publiek ingrijpen. Van geval tot geval moet er een afweging worden gemaakt op basis van deugdelijke empirische kennis over enerzijds de effectiviteit van de verschillende vormen van ingrijpen en anderzijds de handhavingskosten. Daarbij kunnen de inzichten van de traditionele, positieve economiebeoefening van grote waarde zijn.¹⁷

---

17 Voor een voorbeeld kan met name worden verwezen naar de uitgebreide economische literatuur over de effecten en kosten van het strenge Amerikaanse drugsbeleid. Die literatuur wordt handzaam samengevat in H. Winter, *The Economics of Crime. An introduction to rational crime analysis*, London and New York: Routledge 2008, p. 82-96. Winter (o.c., p. 93) stelt vast: "When putting together the costs and benefits of drug prohibition, many economists conclude that a strong case can be made for the legalization of drugs." Zie ook E.M. Shepard & P.R. Blackley, 'Economics of crime and drugs: prohibitions and public policies for illicit drug control', in: B. L. Benson & P. R. Zimmerman (eds.), *Handbook on the Economics of Crime*, Cheltenham and Northampton MA: Edward Elgar 2010, p. 249-275.